

פורסם בתאריך - 07/09/2001

בישול הטיוח הספרדי

להרעלת המזון ההמונית שהיתה בספרד לפני 20 שנה - שיוחסה לשמן בישול, אבל למעשה נגרמה מעגבניות שרוססו בחומרי הדברה - נודעת חשיבות היסטורית לא רק בגלל היקפה ומספר הקורבנות שגבתה, אלא בעיקר בשל היותה האב טיפוס להונאת הציבור, שבה ממסדים שלטוניים ומדעיים חוברים לגורמים מסחריים

וופינדן בוב

בימים לפני ש"מתקני עולם" ופילנתרופים למיניהם נהפכו לכינויי גנאי, זכו רופאים ומדענים להערכה ציבורית מוחלטת. הם נחשבו לאלטרואיסטים הפועלים לתועלת המין האנושי כולו - ריפוי מחלות, מניעתן ויצירת עתיד בטוח ובריא יותר לכל. דימוי זה נפגם. מתברר שמחקר כמעט לעולם אינו נקי מפניות הפוגעות בערכו המדעי הצרוף. בדרך כלל הוא ממומן על ידי חברות שאינן חסרות פניות. הדבר נכון גם כאשר המחקר ממומן בידי גופים ממשלתיים. על פי סקר שנעשה אשתקד, אחד מכל שלושה מדענים העובדים בגופים ממשלתיים או במעבדות התבקש להתאים את מסקנותיו לטעמו של נותן החסות. החקירה המדעית מוכתבת ברובה על ידי תשוקה לרווחים יותר מאשר על ידי תשוקה לידע. במישור הבינלאומי, הקהילה המדעית אחראית לטיוח משגים שגרמו תוצאות הרסניות לבריאות הציבור.

לפני 20 שנה החל אסון "שמן הבישול" הספרדי כמחלה מסתורית. שנים אחר כך נמנו יותר מ-1,000 מקרי מוות ויותר מ-25,000 פגועים קשה, שרבים מהם נהפכו לנכים לצמיתות. זו היתה הרעלת המזון ההרסנית ביותר בהיסטוריה האירופית בת זמננו. אינטרסים משותפים של חברות רב לאומיות חוללו לראשונה טיוח כה מקיף.

רשמית החלה המגיפה ב-1 במאי, 1981, כאשר ילד בן שמונה, חיימה וקארו גרסיה, חלה פתאום ומת בזרועות אמו בדרך לבית החולים לילדים "לה פאס" במדריד. כאשר נודע שגם חמשת אחיו ואחיותיו חלו, הורו הרופאים לאשפז את כולם והכניסו את אחת הבנות למחלקה לטיפול נמרץ. ארבעת הילדים האחרים הועברו לבית החולים דל ריי, המרפאה היוקרתית של מדריד למחלות מידבקות, ורופאים פתחו שם בטיפול ב"דלקת ריאות לא אופיינית". כשהגיע המנהל, הד"ר אנטוניו מורו אי פרננדס-קוואדה, לעבודה בבוקר למחרת הוא נזף באנשי הסגל שלו. מבחינה רפואית לא ייתכן ששישה בני משפחה יסבלו בעת ובעונה אחת מאותם סימפטומים של דלקת ריאות.

משפחת וקארו היתה ראשונה בין רבות. בעיקר נפגעו נשים וילדים. הסימפטומים הראשונים דמו לשפעת: חום וקשיי נשימה, הקאות ובחילה, אם כי במהרה גם הצטברו נוזלים בריאות החולים; הם אף סבלו מפריחות בעור ומכאבי שרירים. מרבית החולים באו מעיירות מחוץ למדריד. תושבי העיר כמעט שלא חלו. המגיפה היתה לנושא חדשותי.

ימים מספר לאחר מכן אמר הד"ר מורו לתקשורת, כי לדעתו הסיבה היא הרעלת מזון. הועלתה השערה, כי סלטים גרמו למגיפה.

ב-12 במאי, במאמר עיתונאי, ציין הד"ר אנחל פרלטה, כי "הרעלה של אורגנו-פוספטים יכולה להיות ההסבר הטוב ביותר לסימפטומים של המחלה". למחרת הוא הצטווה

על ידי משרד הבריאות שלא לומר דבר על המגיפה וודאי שלא על ההרעלה. באותו יום הזמין מורו פקידי משרד הבריאות לבית החולים וסיפק להם מפות של היישובים שהראו היכן התגוררו החולים. הוא האמין, שהמזון הנגוע נמכר בשוקי הרחוב השבועיים המקומיים, שהוקמו בערים שונות בימים שונים. על בסיס זה הוא חזה היכן תהלום המחלה בפעם הבאה.

התגלה שהד"ר מורו צדק, אבל הוא פוטר מתפקידו כמנהל בית חולים. מורו ביקר בשווקים המקומיים והבחין במכלי פלסטיק גדולים של שמן בישול ללא תוויות, שזכו לפופולריות רבה עקב מחירם הנמוך. הוא ועמיתיו הלכו לבתי המשפחות הנפגעות ואספו את מכלי השמן שבהם השתמשו כאשר נפלו למשכב. הם תייגו אותם בקפידה, שלחו דגימות של כל אחד מהם למעבדה הראשית הממשלתית במחנה הונדה וציפו לתוצאות.

עובדי הסגל הרפואיים ניסו לטפל בחולים ובגוססים, בלי שידעו את סיבת המחלה או כיצד לטפל בה. הסימפטומים הלכו והחמירו. הם כללו אובדן משקל, כאבי שרירים, אובדן שיער, ניוון שרירים ועיוות איברים. בכל הדרגים המינהליים שררו תדהמה וחרדה. ספרד היתה אז עדיין דמוקרטית בחיתוליה. בפברואר, 1981, שלושה חודשים בלבד לפני התפרצות המגיפה, תפס סגן אלוף אנטוניו טחרו חברי פרלמנט בקורטס והחזיק בהם כבני ערובה בניסיון שנכשל להחזיר את שלטון הצבא.

חודש לאחר שהחלה המגיפה, לא היתה לשלטונות שום אסטרטגיה חוץ מהמתנה ותקווה. לבסוף אכן קרה דבר מה: הד"ר חואן טבואנקה אוליבר, מנהל בית החולים "אינפנטיל דה ניאואו חוס", דיווח לממשלה שמצא את סיבת המגיפה. הוא חקר 210 מהילדים שהיו בטיפולו והתברר שכולם צרכו שמן בישול. לאחר היסוס מסוים קיבלה הממשלה את התיאוריה הזאת. ב-10 ביוני, בשעת לילה מאוחרת, שודרה הכרזה רשמית בטלוויזיה, שבישרה לציבור כי שמן בישול נגוע הוא הגורם למגיפה. כמעט מיד שככה הבהלה. בתי החולים נשארו מלאים, אבל חלה ירידה תלולה בקבלת מטופלים חדשים.

מורו ועמיתיו צפו בתדהמה בהודעת הממשלה. יום קודם לכן קיבלו את תוצאות הבדיקות שעשו לדגימות השמן. התוצאות הראו, שלשמנים השונים היו מרכיבים שונים. מגוון כזה לא היה יכול להיות אחראי למחלה ספציפית אחת.

תיאוריית שמן הבישול היתה משכנעת לכאורה. כדי להגן על תעשיית שמן הזית המקומית שלה ניסתה ממשלת ספרד למנוע יבוא של שמן חמניות זול בהרבה, שהיה אז בשימוש רחב ברחבי הקהילה האירופית. יבוא שמן החמניות הותר רק לשימוש תעשייתי לאחר שנוסף לשמן אנליין, חומר רעיל ביותר, כדי למנוע את אכילתו. אף על פי כן, יזמים המשיכו לייבא את השמן הזול. רק חלקם טיהרו את השמן מהרעל. אחרים לא טרחו לעשות זאת.

לפיכך יוחסה המגיפה להרעלת אנליין. סוחרי שמן ידועים נעצרו. משרד הבריאות התיר למשפחות להחליף את השמן הנגוע-לכאורה שלהן בשמן זית זך. תוכנית ההמרה שיבשה את היכולת לאתר מה מקור השמן. מאחר שהובטח שמן זית בתמורה, אנשים רבים מסרו אפילו שמן מכוניות.

רוב השמן שלכאורה גרם את המגיפה לא היה מעולם זמין לבדיקה מדעית. תגובתן האינסטינקטיווית של רוב המשפחות ששמעו כי הוא הגורם למחלה היתה להשליך אותו.

אולם ב-1983 זומנה ועידה בינלאומית במדריד. למרות ההסתייגויות של מדענים רבים, כונתה אז המגיפה רשמית תסמונת שמן רעיל (TOS). ב-1985 הביע האפידמיולוג הבריטי ריצ'רד דול את דעתו ואמר, ש"אם אפשר להוכיח שאפילו אדם אחד מאלה שחלו במחלה לא היה יכול להיות חשוף לשמן, יספק הדבר נימוקים טובים לזכות את השמן לחלוטין."

משפטם של סוחרי השמן החל במארס 1987. כעבור ארבעה חודשים הודיע דול, על בסיס דיווחים אפידמיולוגיים חדשים שהגיעו לידינו, כי הוא מאמין שהשמן אכן היה הסיבה להתפרצות המחלה. בסוף משפט שנמשך שנתיים הדגישו השופטים

עצמם, כי הגורם הרעיל בשמן "עדיין לא ידוע". אותו קושי מהותי לא מנע מהם לגזור עונשי מאסר ארוכים על סוחריו השמן שהורשעו למעשה בגרימת המגיפה. "מגיפת שמן הבישול" השתרשה היטב בתודעה הציבורית. ב-1983 גייסה ממשלת ספרד כמה מהאפידמיולוגים המובילים במדינה לעמוד בראש ועדת חקירה חדשה. ביניהם היו הד"ר חווייר מרטינס רויס והד"ר מריה קלוורה אורטיס, בעל ואשה מברצלונה. "האמנו שהשמן היה האשם", אמרו. הם פתחו בבדיקה קפדנית של המידע הרשמי. התוצאות זיעזעו אותם. מרטינס בדק את מתכונת האשפוזים בבתי חולים ונוכח לדעת, שהמגיפה הגיעה לשיאה בסוף מאי. העקומה ירדה לפחות 10 ימים לפני ההודעה המשודרת ב-10 ביוני וכחודש לפני איסוף השמן מהבתים. בינתיים בדקה קלוורה את דפוסי השיווק של השמן החשוד שבא מצרפת. היא מצאה, שכמויות גדולות של שמן נמכרו באזורים שלא נרשם בהם אפילו מקרה אחד של המחלה. לשניים נודע מאוחר יותר, שהממשלה כבר היתה מודעת לכך.

עורך הדין והכלכלן אנריקה מרטינס דה חניקה מונה על ידי הממשלה לבחון את המגיפה. חניקה שירטט מפות של שיווק השמן ומתכונת המחלה. לאחר שמצא כי השמן לא היה סיבת המגיפה, הגיש את ממצאיו למשרד הבריאות, ופטר מתפקידו. גם מרטינס וקלוורה פוטרו, וגם ועדת החקירה פוזרה במהרה.

תוך כדי הכנת סרט תיעודי בנושא פגשתי משפחות רבות שסבלו ממחלה זו אבל טענו בתוקף, כי מעולם לא קנו את השמן. הדוגמה המעניינת ביותר היתה של מריה קונספסיון נווארו, שמתה מן המחלה באוגוסט 1982. היא נכללה ברשימה הרשמית של קורבנות TOS, אף על פי שבעלה הדגיש כי הם השתמשו רק בשמני הבישול המובחרים ביותר. כשהתברר כי מריה קונספסיון אושפזה בעצם בנובמבר 18, 1979 חודשים לפני תחילת המגיפה, נמחק שמה מרשימת הקורבנות. בדרך דומה חוברו הנתונים הסטטיסטיים של המגיפה. רק נפגעים שאמרו שהשתמשו בשמן היתוספו לרשימה הרשמית. משרד הבריאות נתן להבין, שרק אלה ששמותיהם יופיעו ברשימה יהיו זכאים לפיצוי ממשלתי, כך שהיה לנפגעים תמריץ ברור לומר שהשתמשו בשמן.

הד"ר מורו ועמיתיו בילו חודשים בחקירות משלהם. לאחר ששללו את שמן הבישול כגורם למחלה, התרכזו במרכיבים אחרים בסלטים. בעקבות שיחות עם בעלי דוכנים בשווקים, נהגי משאיות וכ-4,000-5,000 משפחות שנפגעו, הם הגיעו למסקנה, כי המזון הנגוע היה עגבניות וכי חומרי ההדברה שעליהן גרמו למגיפה. העגבניות, קבעו, באו מאלמריה, בפינה הדרום מזרחית של ספרד. אזור זה, שהיה בזמנו מדברי, לא התאים לגידול יכולים עד שהתגלו בו בשנות השבעים מי תהום שסייעו להפוך את המקום לסיפור הצלחה חקלאי. פירות וירקות גודלו מתחת ליריעות פלסטיק, באמצעות השימוש בכמויות גדולות של כימיקלים: חומרים מזינים, דשנים וחומרי הדברה.

למורו היו תומכים, אך דעתו נדחקה לשוליים כקול מתנגד יחיד. ב-1985 הוא מת פתאום ממחלה מסתורית.

מורו וחברי צוותו הם שעשו את העבודה האפידמיולוגית בשטח מיד לאחר התפרצות המגיפה, אך FIS, הסוכנות הממשלתית שהיתה אחראית לתסמונת השמן הרעיל, סירבה לפרסם מידע כלשהו. עם זאת, המשפחות שתוארו בדו"חות קיבלו מספרי קוד. היה אפשר להשוותם לרשימה הרשמית של הקורבנות, שהיתה חלק מהתיעוד שהוגש במשפט. במשך הזמן זיהינו את המשפחות ונפגשנו אתן. בתחקירים אלה קבענו, שלא היה מקרה אחד ויחיד שבו ההיסטוריה של המשפחה תאמה מה שנכתב בדיווחים האפידמיולוגיים. אחדות מהמשפחות טענו, כי מעולם לא רואיינו כלל על ידי פקידי המדינה. הנחת היסוד המדעית העיקרית - שיש לאסוף עדות ועל בסיס זה להגיע למסקנה - התהפכה, כפי שנראה: מסקנה הושגה, ואז נעשתה מניפולציה בעדויות כדי לתמוך בה.

המחקר המקורי שעליו מבוססת תיאוריית השמן, מאת הד"ר חואן טבואנקה אוליבר, פורסם בביטאון הרפואי היוקרתי "Lancet", אך נראה רופף. תחילה

טען אוליבר, כי כל 210 הילדים בטיפולו השתמשו בשמן. בפעם הבאה שהדבר הוזכר במחקרו מספר הילדים בטיפולו ירד ל-60. כעבור שנתיים הוא זינק ל-345. כיום המספר הוא 62. זאת ועוד, טענתו שכל הילדים צרכו את השמן הועמדה בסימן שאלה במשפט. פילאר פנס גונסלס, אם אחד המטופלים שלו, השיבה בשלילה לשאלה אם בנה השתמש בשמן. כאשר היא נשאלה כיצד היא יכולה להסביר סתירה זו, היא השיבה: "זו הבעיה שלהם, משהו שהם המציאו". אחד המחקרים עסק במנזר מחוץ למדריד. על פי מחקר זה 42, מ-43 הנזירות במקום חלו לאחר שימוש בשמן, בעוד שהמבקרים במנזר, שמזונם הוכן בשמן שונה, לא חלו. מנקודת ראות רשמית המחקר היה מושלם, לא רק משום שסיפק לכאורה הוכחה מלאה לתיאוריית השמן, אלא גם משום שאיש לא היה יכול מאוחר יותר לבדוק את אמיתותו. זה היה מנזר סגור, ולנזירות לא היה קשר רצוף עם אנשים מחוצה לו, ודאי שלא עם נציגי התקשורת. אולם נזירות בכירות העידו במשפט בסתירה גמורה למה שהיה כתוב עליהן בדו"ח. כל המזון הוכן באותה דרך ובושל באותו שמן. למעשה, רק כשמונה או תשע נזירות סבלו ממחלה כלשהי. הדו"ח האפידימיולוגי היה המצאה.

תיאוריית השמן לא אושרה בבדיקות מעבדה. בשנים שמאז פריצת המגיפה נבדקו השמנים החשודים במעבדות מובילות ברחבי העולם. שום חומר כימי או חומר מזהם שהיה יכול להסביר את הסימפטומים בנפגעים לא נמצא מעולם. אנילין, שבו הוטלה האשמה, הוא רעיל רק בכמויות גדולות בהרבה מכפי שנמצאו בשמן; ובכל מקרה, הסימפטומים של הרעלת אנילין שונים לגמרי מאלה שהיו לנפגעים. בשל שיקולים פוליטיים ותעשייתיים שונים היה לרבים אינטרס להסתיר את האמת. הגילוי שהתרחשה הרעלה המונית היה עלול להיות הרה אסון לחברות כימיקלים רב לאומיות. בשלב הזה חומרי הדברה אורגנו-כלור (OC) הוצאו בהדרגה מהשוק כדי להחליפם באורגנו-פוספטים (OP). הרווחים ממכירות כלל עולמיות של OP ב-20 השנים האחרונות היו גדולים. היה תכתיב מסחרי מובהק להעלים את הסיבה האמיתית למגיפה. האינטרסים של הממשל הספרדי גם הם חייבו זאת. ניסיון ההפיכה בפרלמנט היה עדיין טרי בזיכרון הציבור, ועל שרים היה להיראות כמי ששולטים במצב. הדמוקרטיה עצמה היתה תלויה בכך שהממשלה תצטייר כמטפלת במיומנות בטרגדיה לאומית זו. זאת ועוד, אלמריה היתה אז בבחינת נס כלכלי בספרד, והתוצרת החקלאית שלה נמכרה בכל אירופה. אילו התפרסמה הודאה כנה, שכל אותם מקרי מוות נגרמו ממדברי חרקים על עגבניות, הפגיעה בסחר היצוא הספרדי כולו היתה אנושה. לא דובר רק על השפעות כלכליות. הידיעה שמצרך בסיסי תוצרת בית כמו עגבניות יכול להיות רעיל היתה פוגעת קשות במקור מטבע החוץ העיקרי השני של ספרד, ענף התיירות, שצמח בהתמדה. לעומת זאת, הפצת הבדיה שהמגיפה נגרמה על ידי שמן חמניות זול הנמכר במכלים ללא תווית בשוקי רחוב למעמד הפועלים הספרדי באזורים העניים יותר במדינה - לכך לא יכולה היתה להיות השפעה של ממש על התיירות.

תוצאות הטיוח הזה היו מחרידות. רבים מתו מוות מיותר. אלפים אחרים, ביניהם ילדים, נותרו לסבול עד סוף חייהם מכאב ונכות והגבלות גופניות, שאולי אפשר היה למנוע אילו קיבלו את הטיפול הדרוש בזמן. כעבור שנים, ב-1989 אובחנה מחלה מסתורית נוספת בניו מקסיקו. הסימפטומים של המחלה, שמהם מתו 29 אנשים, דמו לאלו של דלקת ריאות. כללית היו כ-1,500 מקרים כאלה בארצות הברית. הסימפטומים נראו זהים לאלו שמהם סבלו הנפגעים בספרד. אבל לאיש בארצות הברית לא היתה גישה לשמן בישול נגוע. אין כמעט ספק שגם מגיפה זו נגרמה על ידי חומרי הדברה OP. הקהילה המדעית לא הגיעה למסקנה הזאת. סיבת המחלה יוחסה לתוספת חומצת אמין תמימה, L-Tryptophan, שמיליוני אמריקאים השתמשו בה בשנות השמונים ללא בעיות. גם כאן היה מימון זמין למדענים שרצו לאמץ את הקו הרשמי, אבל לא לאלה שדעותיהם היו שונות. אולם מעולם לא נמצא שום מרכיב של L-Tryptophan

שיכול היה להסביר את הסימפטומים של הקורבנות.
היו בינתיים כמה נושאים, שהתעורר החשד כי אין מניחים לאמת עליהם לצאת לאור. אלה כוללים את השפעות OP על איכרים בבריטניה. למרות מה שנראה כשיעור עולה של מוות ומחלות קשות בקהילה החקלאית, כל החקירות הרשמיות אינן מצליחות להוכיח קשר בין השיפה לחומרי הדברה לבין המחלה. הדבר המדאיג ביותר בסאגת TOS הוא בכך, שהיא מספקת קווי מתאר עתידיים לקהילה המדעית הבינלאומית. אם אפילו תיאוריה כוזבת באורח כה ברור כמו "תסמונת השמן הרעיל" יכולה לזכות בתמיכה בינלאומית, אזי העלמת האמת היא דבר פשוט. כל מה שדרוש הוא שורה של דיווחים אפידיוולוגיים המקבלים אישור ממדענים ומתפרסמים בכתבי עת מדעיים מכובדים.
היה אפשר לגלות את האמת על המגיפה הספרדית משתי סיבות: משום שהמשפט בן השנתיים הבטיח שמידע, שלא היה זמין לולא המשפט, הגיע לציבור ומשום ששהיתי ב-1990 כמעט שלושה חודשים בספרד לצורך תחקיר וצילום של המגיפה. כיום, כעבור עשור, היה תחקיר כזה כמעט בלתי אפשרי. בעתיד, אפילו בלי האפשרות הלא סבירה שחבורה של עיתונאים תופיע כעבור שנים לשאול שאלות לא נוחות, יהיה קל עוד יותר למדע הבינלאומי לארגן את טיוחיו.
בתזכיר פנימי של ממשלת גרמניה, שהודלף באחרונה לשבועון "שפיגל", נאמר כי המעקב אחר תוצרת חקלאית מיובאת גילה שמוסיפים להיות שרידי חומרי הדברה לא בטוחים על ירקות ופירות מספרד. אי אלה פלפלים היו "נגועים מאוד" והשיירים "הגיעו לשיעורים שאין אנו יכולים עוד לסבול". השורה האחרונה בתזכיר היא מאירת העיניים ביותר: "בשום פנים אין ליידע את הציבור בכללותו."

2001 (c) כל הזכויות שמורות לעיתון הארץ